

S-regeringens realpolitik under det kalla kriget

av Bengt Gustafsson

I MIN BOK *Ubåtsfrågan – sanningen finns i betraktarens öga*¹ frågar jag i ett avsnitt (s 91–95) om inte Erlanders ”neutralitetspolitik” var till för icke-kriget? För han var nog medveten om att Natoflyget (som vi sedan några år nu vet att de planerade) skulle ta vägen över Sverige mot mål i DDR, Polen och Sovjetunionen och att vi därför omedelbart skulle dras in i varje krig mellan supermaktsallianserna i Europa. Det var därför han i hemlighet uppmanade Försvarsmakten att förbereda samarbete med Nato och då också med USA, Storbritannien och Västtyskland. Det borde vara intressant för varje forskare i statsvetenskap att försöka belägga eller avfärda ett sådant påstående.

I förarbetet till boken framkom det också att jag haft fel i häftet *Det ”kalla kriget” – Några reflexioner*,² där det påstås att samarbetet mellan LO och försvarets underrättelsetjänst vad avser uppföljning av kommunister i facket började först efter Prag-kuppen. Det fick mig så intresserad av frågan att det krävde studium av Lars Olof Lampers tjocka utredningsrapport *Det grå brödrskapet – en berättelse om IB*,³ som är en del av Säkerhetstjänstkommissionens redovisning. I det följande ska vad som framkommit kortfattat redovisas, då det är ett annat exempel på Tage Erlanders pragmatiska ledning av landet och ”dess statsbärande parti”.

I utredningen citerar Lampers⁴ från Er-

landers memoarer att metallkonflikten för hans del innebar att ”riskerna för arbetarklassens splittring framstod i ännu tydligare dager än tidigare”. Han anger därefter att han – då han tog över efter Per-Albin Hansson i oktober 1946, ”skulle sträva efter att förvandla det kommunistiska partiet till en betydelslös sekt”.

Det var sålunda i första hand omsorgen om det egna partiet som var motivet bakom den särskilda uppföljningen av kommunisterna inom facket. Den påbörjades också efter kommunistpartiets framgång i andrakammarvalet hösten 1944 och den efterföljande kommuniststyrda metallstrejken 1945.⁵ I början på 1950-talet anställdes socialdemokraten Birger Elmér på Försvarsstabens underrättelsesektion. Ett par av de första åren arbetade han där parallellt med Olof Palme, som han var bekant med sedan tidigare. Genom sin bekantskap med ombudsmän på partikansliet, bland annat Arne Pettersson, fick Elmér (enligt Lampers utredning) också kännedom om socialdemokratins övervaknings- och påverkansverksamhet av kommunisterna inom fackföreningarna i landet. Efter Elmérs föredragning för en ny chef, översten Filip Grudemark, övertog Försvarsstaben med Elmér den centrala registreringen av rapporterna från de nu 22 000 rapportörerna. Enligt Lampers innehöll då registret ungefär 5 000 personer. Två av partistyrelsens om-

budsmän, bland annat den ovan nämnde Pettersson samt Ingvar Paues, anställdes på Informationsbyrån, IB, för denna uppgift. Den senare skulle komma att bli Elmér trogen i dennes skiftande roller fram till slutet av 1970-talet, medan Pettersson skulle ersättas av två andra därför att han var ”alltför politisk i sin verksamhet”. Även om försvaret tjänade på att få hjälp med sin redan tidigare bedrivna uppföljning av säkerhetsrisker – vilket Elmér anställdes för bland annat på grund av de många invandrare som kommit in i landet i slutet av och efter kriget – så var inte alla bekväma med detta i den lilla militära krets som kände till det nya samarbetet. Sålunda bröt den dåvarande försvarsstabschefen Curt Göransson ut IB ur Försvarsstabens organisation, dock fortfarande rapporterade till chefen för sektion II, som var sammanhållande för den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten, det som idag förkortas MUST. Elmérs enhet flyttades också ut till en villa på Lidingö och doldes bakom täckföretaget *Collector*.

Syftet med uppföljningen av ”säkerhetsrisker” – av alla typer, kommunister eller ej – är i första hand att förhindra att sådana personer får anställning i försvaret, i varje fall inte på befattningar där de kan komma åt hemligheter eller åstadkomma skada, ett syfte som får betraktas som angeläget för statens säkerhet. Genom att ha ett centralt register på sådana som säkerhetsrisker betraktade personer förvarat hos Elmér kunde försvaret bland annat bättre följa upp dem som åkte till öststaterna på olika misstänkta kommunistiska utbildningar. Man hade nämligen lagt märke till att flera av dem som varit på sådana besök därefter ofta sökte sig till arbetsplatser som arbetade för försvaret, t ex industrier och byggföretag, och där till befattningar som fackliga mätare med tillgång till ritningar eller andra beskrivningar

av objekten. Bland annat Östersjöveckorna i DDR användes för sådan skolning. Från 1952 hade Erlander också efter ett besök hos president Truman lovat att Sverige skulle förhindra att den militära teknik som han utlovats från USA skulle komma Sovjetunionen eller andra kommuniststater till del. En särskild amerikansk delegation skulle senare granska vårt system för detta skydd.

LO hade för övrigt använts redan under andra världskriget av det mellan försvaret och statspolisen samordnade kontraspionaget, så tanken var inte ny för Tage Erlander, som var statssekreterare hos ”polisministern” Gustav Möller. Förekomsten av den så kallade Säkerhetstjänsten med arbetsplatsrapportörer, telefonavlysning och postläsning m m var på tillskyndan av Möller i sin helhet hemlig under hela kriget. Alla involverade var ”edsvurna män och kvinnor”, dolda i lämpligt samhällsorgan eller i företag. Oviljan mot nödvändiga men hemliga organisationer och verksamheter i demokratin ledde också till att organisationen och personalen egentligen förbereddes för sent. Översten Carlos Adlercreutz, som var tillskyndare till denna inre säkerhetstjänst, lyckades⁶ våren 1937 vinna byråchefen vid Justitiedepartementet Ernst Leche för sin sak, och denne hade från 1938 en lagrådsremiss och kungörelse klar för regeringens beslut. Vissa personella förberedelser vidtogs efter krigsutbrottet 1939, men först med det tyska angreppet på Danmark och Norge den 9 april 1940 togs beslut om nödvändig lagstiftning. Innan dess hade en som besvärlig man betraktad Leche, författare till ”förtryckarelagen” som det sades, blivit befördrad till landsbygden. Som en bidragande orsak till LO:s beredvillighet kan nämnas att efter Sovjets angrepp på Finland hade kommunistiska värnpliktiga i Norrbotten inkallats till försvaret och internerats i särskilda läger. Den senare landshövdingen

Ragnar Lassinantti reagerade på att förfarandet var alltför omfattande och okänsligt samt föreslog att pålitliga socialdemokratiska arbetskamrater skulle få tipsa om vilka som verkligen kunde betraktas som säkerhetsrisker.

Elmér hade flera för försvaret nyttiga bekanskap. Förutom vänskapen med Olof Palme, som efter det att denna flyttat över till Erlander och statsrådsberedningen, Elmér i regel begränsade sina kontakter till telefonsamtal, hade han direktkontakt med försvarsminister Torsten Nilsson och dennes efterträdare från 1957, Sven Andersson. Torsten Nilsson hade redan tidigare rekryterat Elmér som kurir för sekreta meddelanden mellan det svenska partiet och de i Västtyskland och Österrike. (Här fanns ju gamla kopplingar med Willy Brandt respektive Bruno Kreisky från kriget.) Liknande förbindelser upprättades med de socialdemokratiska partierna i Finland, Norge och Danmark. Ska man beskriva Birger Elmér som partiets europeiska ”go between” i sekreta ärenden? I så fall berikade det säkert också försvarets underrättelsebedömanden. Han hade tidigare fått liknande uppdrag också inom försvaret. Bland annat sändes han efter nedskjutningen 1952 i Östersjön av ett svenskt signalspaningsflygplan – ”DC 3-affären” – med ett ”plott” till Wiesbaden, varifrån den amerikanska flygande signalspaningen mot Sovjetunionen i Östersjön leddes.

Den inhemska verksamheten kom naturligtvis i konflikt med dåvarande Statspolisens. Det var legitimt för försvaret att försöka upprätthålla säkerheten inom sig självt, men det var Statspolisens uppgift att skydda demokratin från politiska säkerhetsrisker, det så kallade författningsskyddet. Konflikten löstes vintern 1959/60 i ett chefsammanträde mellan myndigheterna, då det beslutades att verksamheten skulle fortsätta,

men att Elmér jämväl skulle rapportera till statspolisens.

Sedan Carl-Eric Almgren efterträtt Göransson förbättrades relationerna med försvarsstabschefen. Grp B, som enheten vid denna tid egentligen hette, fick egen budget och rapporterade hädanefter också direkt till Almgren. Yngre framträdande medlemmar av SSU fick göra sin värnplikt i Grp B, bland annat den senare försvarsministern Anders Thunborg samt Ingmar Engman. Den senare skulle bli trogen partiman på Försvarsdepartementet under lång tid. Sommaren 1963 flyttade Grp B från Lidingö till Solna. Senare skulle man på nytt flytta in till Stockholm, med det centrala kansliet förlagt till Valhallavägen. Sedan kriget fanns en annan hemlig enhet, kallad T-kontoret efter sin chef Thede Palm, och som sysslade med inhämtning av underrättelser om yttre hot. Kontoret hade i samarbete med främst den engelska underrättelseorganisationen hjälpt exilbalter att återvända för att delta i de baltiska motståndsrörelserna mot Sovjets återockupation av deras länder – skogsbröderna. I utbyte skulle balterna inhämta underrättelser åt Sverige om förhållanden i hemländerna. Det visade sig så småningom att exilbalterna i Sverige infiltrerats av sovjetiska agenter och att de som landsattes på den baltiska kusten antingen dödades direkt, fängslades eller övergick i sovjetisk sold samt skickade tillbaka av KGB fabricerade eller i varje fall godkända ”underrättelser” till Sverige. Mellan Birger Elmér och Thede Palm verkar det ha uppkommit motsättningar och en intern maktstrid, som vanns av Elmér med hans politiska förankring. Misslyckandet med balterna kunde också återopnas. I varje fall slogs T-kontoret och Grp B ihop 1965 och Birger Elmér blev den sammanslagna enhetens chef, medan Thede Palm förpassades till Miltärhögskolans historiska avdelning.

”IB” var fött med verksamhet både inom och utom landet.

Ungefär samtidigt hade Elmér börjat bygga upp en krigsorganisation inom IB, den så kallade ”personalreserven”, som i själva verket också var ett embryo till en socialdemokratisk motståndsrörelse vid en eventuell ockupation. Den tidigare UD-tjänstemannen Anders Grafström, då tydligen verksam på kansliet för Lindencronas embryo till motståndsrörelse, hade nämligen sökt upp Elmér och påstått att denna organisation var alltför borgerligt sammansatt. Elmér organiserade då sin komplettering efter ett samtal med LO-ordföranden Arne Geijer. I vilken omfattning den militära ledningen hade kännedom om denna extra motståndsrörelse är mig obekant, men i varje fall kände ÖB Stig Synnergren till organisationen. Han såg nämligen till att denna nya organisation inte försökte rekrytera dem som redan ingick i Lindencronas eller var under rekrytering till denna. (Var han inte rädd för ”kollisioner” vid krigsutbrott?) Rekryterare var enligt uppgift den tidigare nämnde Engman. De nya enheterna hade emellertid också ett annat och mer ljusskyggt syfte. I ”personalreserven” såg nämligen Elmér, enligt Lampers, också till att krigsplacera socialdemokrater av betydelse för valrörelserna, bland annat chefredaktörerna för partiets tidningar. Härigenom riskerade de inte att hamna i förband som inkallades till höstarnas repetitionsövningar under valår. En för ”det statsbärande partiet” praktisk lösning på pliktproblemet, som de andra partierna inte på samma sätt kunde räkna med.

Om slutet på 1960-talet var Elmérs storhetstid skulle 1970-talet bli ett avvecklingens årtionde. När Carl Persson tillträtt som rikspolischef 1969 krävde han, under visst hot om avslöjande, att IB:s inrikesverksamhet skulle avbrytas och kontraspionaget i sin helhet skötas av den 1965 nybilda-

de Säkerhetspolisen (Säpo). Han kunde ju dessutom åberopa de nya bestämmelserna för registrering av ”säkerhetsrisker”. Varför skulle Försvarsmakten få ha kvar ett – visserligen ännu för offentligheten hemligt – register som inte Säpo fick ha? En av IB:s mest framgångsrika infiltratorer hos bokstavs-kommunisterna i Göteborg, Gunnar Ekberg, fick dock behållas av IB under förutsättning att hans rapporter också delgavs Säpo. Det varade emellertid inte så länge till, för han blev avslöjad 1973 i och med den så kallade IB-affären. Över huvud taget var det socialdemokratiska partiet – och försvaret – inne i en period av problem med allt aktivare kommunister, som red på 1960-talets vänstervåg, uppkommen vid de amerikanska och franska universiteten. De unga kommunisterna vägrade inte längre att göra värnplikt, utan försökte tvärtom bli valda till förtroendemen och skapa bråk under grundutbildningen. Lampers påstår också att registreringen vid IB ska ha återupptagits i slutet av 1971. Vem som skulle ha varit beslutsfattare, någon politiker eller Synnergren, är enligt honom oklart.

1972 skulle så rabalder uppstå när säkerhetsfolk från försvaret vid den årliga värnpliktskonferensen avslöjades med att förteckna de ombud vars yttrande visade att de tillhörde vad som kallades ”extremvänstern”. Från vilken del av försvarsstaben de antecknande tjänstemännen kom är för mig oklart. I varje fall sägs det att Birger Elmér fick gå i pension från försvarsstaben den första januari 1973. (Detta berodde nog inte på värnpliktskonferensen, utan kanske mer på att Jan Guillou varnat Olof Palme genom Pierre Schori för det kommande IB-avslöjandet, vilket kommit fram i förra sommarens debatt om Guillous KGB-kontakter.) Det visar sig emellertid att Elmér även därefter uppbar lön från staben eller möjligen konsultarvode. I varje fall har för-

re försvarsministern Eric Krönmark berättat att Elmér avfördes från lönelistan först när han tillträdde som försvarsminister 1976. Vad sysslade då Elmér och Paues med från den förste januari 1973? Kanske fortsatte de med att för partiledningen och försvarsstaben sammanställa rapporter från ombudsmännen ute i de fackliga organisationerna, men nu kanske formellt utanför försvarsorganisationen. I varje fall fortsatte de med att rekrytera och öva folk till det som kallats IB:s krigsorganisation, som vi finner spår av i Lampers utredning, spår som också var ute i offentligheten redan när det begav sig, nämligen en övning för den regionala IB-organisationen i Västsverige.

Den händelse jag tänker på är den utbildning som 1975 ägde rum med några senare välkända socialdemokrater inom den regionala IB-krigsorganisationen på västkusten. Bland annat Göteborgs blivande ”starke man” Göran Johansson deltog. Övningen hamnade senare i tidningen därför att den dåvarande partisekreteraren Sten Andersson besökte övningen. Om jag minns rätt, avslöjades det först i samband med 1977 års ”sjukhusaffär”, då journalister, som anade en ny IB-skandal, började gräva också i gamla händelser. I själva verket torde det vara till Säpo som fackföreningsmannen rapporterade om KFML(r)-are på Sahlgrenska sjukhuset. De hade väl 1970 övertagit delar av IB:s kontakter ute i fackföreningarna? I varje fall skulle händelsen, enligt

min sagesman, ha medfört att IB:s västsvenska krigsorganisation lades ner i slutet på 1970-talet, medan det skånska kansliet, som var det enda kvarvarande, slutligt lades ner först cirka tio år senare. Några fler regionala organisationer kände inte min talesman till, men jag skulle bli förvånad om inte sådana funnits också i Norrbotten och Östra mellansverige, eftersom båda regionerna också ansågs vara aktuella för en möjlig ockupation tidigt vid ett angrepp från Sovjetunionen. När avvecklades de i så fall? Enligt uppgift från en senare sagesman självdog denna landsomfattande regionala IB-organisation successivt av brist på understöd från Försvarsstaben med början 1976.

Min granne Stig Synnergren ville i slutet av sin levnad ”få upprättelse” vad gällde hans roll i IB-affären, men det framgick aldrig riktigt klart för vad. Han var fortfarande hemlighetsfull. Det var kanske både från ”sjukhusaffären”, som vid den tiden inte behövde ha något med försvaret att göra, eller också från beslutet att återuppta registreringen 1971, som han nekat till att ha deltagit i inför Lampers, och mycket väl kan ha varit politiskt initierad. Det hade nämligen varit en ny storstrejk 1969/70 med kommunister inblandade. Denna gång i gruvfacket.

Författaren är general förutvarande ÖB och ledamot av KKrVA.

Noter

1. Gustafsson, Bengt: *Ubåtsfrågan – sanningen finns i betraktarens öga*, FOKK nr 4, FHS/Cris-mart, Stockholm 2005.
2. Gustafsson, Bengt: *Det ”kalla kriget” – Några reflexioner*, FOKK nr 9, 2006.
3. Lampers, Lars Olof: *Det grå brödrskapet – en berättelse om IB*, SOU 2002:92.
4. *Ibid* s 272.
5. Se Kanger, Thomas och Gummesson, Jonas: *Kommunistjägarna*, Ordfront, 1990.
6. Enligt Björkman, Leif: *Säkerhetstjänstens egen berättelse om spionjakten krigsåren 1939–1942. Så gick det till när säkerhetstjänsten skapades*, Hjalmarson & Högberg, 2006.